

A szembeállító ellentétes és a megosztó kapcsolatos mellérendelő viszonyok szószerkezetszintű megvalósulásai a középmagyar korban¹

Bakonyi Dóra

1. Bevezetés

A szembeállító ellentétes mellérendelő viszonytípus mondattani tárgyalásában több szempontból is átmenetiséget regisztrál a szakirodalom: 1. a viszonytípus jellemzésében (átmenet a kapcsolatos és az ellentétes mellérendelés között); 2. a megvalósuló szintaktikai szerkezet státuszában (szószerkezetben vagy összetett mondatban valósul-e meg); 3. ugyanaz a viszonytípus megtalálható szövegmondatokon belül és szövegmondatok között egyaránt. Közismert megfigyelések továbbá, hogy a szembeállítást nem a kötőszó jelentése hordozza, valamint hogy a viszony nem ellentét kifejeződése. Végül a szembeállítás bizonyos megvalósulásainak két különböző elemzését kapjuk az ellipszistípusok felől megközelítve, illetve az egyszerű mondat szerkezetének leírását alulról, a szószerkezetek felől indítva. A 2. ponttal kapcsolatban megalapozottan érvelhetünk amellett, hogy a viszony mindig tagmondatok kapcsolatában valósul meg (Bánréti 2001 alapján, vö. Balogh 2000: 540 is).

Jelen dolgozatban kimutatjuk, hogy a szembeállító ellentétes mellérendelő viszony egyetlen összetett mondat keretén belül egynél több, típus, résztvevők, valamint körülmények szerint megkülönböztetett/meg nem különböztetett eseményt kapcsol össze. Az ellipszist ebben a mondat típusban az okozza, hogy a fentiek valamelyikét mindkét tagmondatban „azonosnak” értelmezzük. Az egymástól különböző eseményösszetevő párok közül egynek a tagjai mindig topikalizációval kerülnek be a tagmondatokba, ezért érzékeljük témaváltásnak is a szembeállítást. Mivel a középmagyar kori nyelvállapot szintaktikai leírásához gyűjtött adatok

¹ A tanulmány megírását az OTKA 48867. számú pályázata támogatta. – Köszönöm Haader Leának a tanulmány végső változatának kialakításához nyújtott segítségét.

elemzése kapcsán szembesültünk a problémakörrel, az érveléshez középmagyar kori példaanyagunkon szemléltetve vesszük sorra a mellérendelés háromfajta megközelítését. Ezek a következők: a kötőszók alapján történő számbavétel, a viszonytípusok szerinti leírás, valamint az ellipsis grammatikai jellemzésének céljából történő elemzés.

A szembeállító ellentétes viszonytípus szerkesztésmódjában gyakran párhuzamosság nyilvánul meg, ez a megosztó kapcsolatos szerkezeteknek is jellemzője. A megosztó kapcsolatos viszonytípus egyaránt megvalósulhat szó szerkezeten belül és összetett mondaton belül. A párhuzamosságot a páros kötőszók elhelyezkedése adja. A megosztó kapcsolatot mint viszonytípust azonban a régebbi grammatikákban el sem különítették, hanem az és – s kötőszó hiánya felől nézve „ikermondatoknak” nevezték a ma megosztó kapcsolatosnak elemzett mellérendelő szó szerkezeteket és mondatokat egyaránt (Simonyi 1881: 14–16, 142–143; Lotz 1939: 273: a tagmondatkezdő pozícióban, azonos mondatrészi szerepben álló szavakról). A későbbi grammatikák (Farkas 1962a: 416–417; Farkas 1962b: 319–320; Keszler 2000: 363–364) ezeket a páros kötőszóvá átértékelődő elemeket már az összefoglaló kapcsolatos viszonytípussal egységben tárgyalják mint a megosztó kapcsolatos viszonytípus kifejezőeszközeit, mégpedig mind szó szerkezetszinten, mind összetett mondatokban.

A megosztó kapcsolatos szó szerkezetben és a tagmondatkapcsolatokban egyaránt megvan a lehetőség a *pedig*, *és*, stb. kötőszók használatára. Ez a viszonytípus azonban szó szerkezeten belül megvalósulva nem az események szembeállításának grammatikai eszköze, hanem minden tagra megosztva érvényessé teszi az állítást. Ugyanis a páros elemek mondatban betöltött szerepe kötőszóivá vált, és ez magával vonta a kötőszói szerepben megjelenő lexikai egységek ‘azonosként/nem megkülönböztettként’ való megjelölését a „lexikai szelekció” során. Történetileg tehát a kifejezőeszközök grammatikalizálódása (kötőszóvá válása) homályosította el a szembeállítottként való értelmezhetőséget. Hangsúlyvesztésük kivonta ezen elemeket a páros fókuszpozícióból, így az általuk most

már kapcsoltnak felfogott mondatrészek/elemek egyetlen összetevővé váltak a mondatban. A mondat ennek nyomán csak bizonyos esetekben maradt továbbra is úgy értelmezhető, mint több esemény megtörténe.

A vizsgált középmagyar kori nyelvi anyagban vannak olyan mondatok, amelyekben még nem kötőszói, hanem mondatrészi szerepben állóknak elemezhetjük a páros tagmondatindító elemeket. Ilyenkor a mondat a szembeállító ellentétes viszonytípus megvalósulásának is tekinthető lenne. Ha azonban ebbe a típusba soroljuk az adatokat, akkor szembesülnünk kell mindazzal az átmenetiséggel, amelyet a szakirodalom fölvet.

2. A mellérendelés viszonytípusok felőli megközelítése.

A középmagyar adatok tanúsága

A TNyt.² a mellérendelést a viszonytípusok szerinti sorrendben tárgyalja, ennek rendelődik alá a kifejezőeszközök (kötőszók) számbavétele. A középmagyar kori törzsanyagban előfordulnak olyan mondatok, amelyekben nehéz eldönteni, hogy szembeállítás vagy megosztó kapcsolat áll-e fenn a tag(mondat)ok között:

„[...] ,| es hogi az egez helnek *felle az weýnel* maraghýon, *felle ismegh az azoný embernel*,| [...]” (1585: Úsz. 78.)

„Azt keuanom megh teolle,| melly haznak, eoreoksegnek *eggj feleol* vicinussa *Zabo Benedek haza es eoreoksege*, *mas feleol az orzagh vta*,| ky Kenos fele megyen. ||” (1589: SzOkl. 1: 90.)

„[...] ,| úgy hogy majd elhitemem magammal,| hogy én soha lóval meg nem esem,| de azutan otthon *egyszer egy róka*, *egyszer egy óz*, *még másszor egy nyúl miatt*, *meg más alkalmatossággal háromszor* megestem; ||” (1710 e.: Bethl. 1: 178.)

A kötőszóvá válás a fenti mondatokban még nem zajlott le. Ilyen esetekben az egyik vagy másik viszonytípusba sorolás azzal a következménnyel

² TNyt. II/2.= RÁCZ Endre (szerk.) 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Budapest. Vonatkozó fejezet: Papp Zsuzsanna: *A mellérendelő szerkezetek*. 474–505.

jár, hogy ha szembeállító ellentétes adatoknak tekintjük a mondatokat, akkor az összetett mondatok körébe, ha pedig megosztó kapcsolatos adatoknak vesszük őket, akkor a szószerkezetek körébe kell sorolnunk a példákat.

2.1. Az egyszerű és összetett mondat közötti átmenet problematikája

A TNyt. kései ómagyar kori kötetének vonatkozó fejezetében az egyszerű és az összetett mondatok közötti átmenetbe sorolható nyelvi alakulatok egy részének keletkezése (szórendi szimmetria, közölés) stilisztikailag jól körülírható (Papp 1995: 492–494). Ebben a történeti grammatikában ez kapta tehát a legnagyobb hangsúlyt az egyszerű mondat-összetett mondat problematikájának tárgyalásában.

Papp Zsuzsanna meghatározása szerint a szórendi szimmetria: „a halmozott mondatrészeknek” olyan módon való elhelyezkedése, amikor „a halmozott mondatrészeket alkotó mellérendelő szerkezetek tagjai nem »szabályos« szórend szerint követik egymást”. Ennek oka: „a szerkezettagok közé ékelődik a közös fölé- vagy alárendelt tag, ezáltal a szerkezettagok távolabb kerülnek egymástól”. Ilyenkor „átmeneti nyelvi forma létesül” (Papp 1995: 492). „*atokkal telyes w zaya, ees kejerejegel es chalardjagal*” (KeszthK. 15); „*ergalmajjagot akarok, es nem aldozatot*” (JordK. 388); „*sonha valamely lelkejt meg ne fercz . / auagy embert*” (JókK. 149); „*te kezede aianlom az en fyamat iefuft, Söög incab en vramat*” (VitkK. 99). Papp (1995: 492) így érvel az „átmeneti forma” grammatikai státuszáról:

„az extraponált szerkezettagot, mondatrészt új, de hiányos tagmondatba tartozónak is lehetne tekinteni, ám az egymástól távolabb került halmozott mondatrészeket a közös bővítmény, halmozott állítmányok esetében a közös határozó, illetve tárgy is összetartja, bár a már leírt, szintaktikailag zárt alárendelő szerkezethez csak másodlagosan, lazábban kapcsolódik az utólag hozzátoldott mellérendelő tag.”

Eszerint a következő példában a közös határozó összefogja és lezárja a szószerkezetet, annak ellenére, hogy a második szerkezettag már többesszámú állítmánnyal lenne kiegészíthető: „es *ieĵus* es hivatalos lön. es *ĵ taneitvaĥi* az menyegzõbe” (DöbrK. 284–285). Papp végkövetkeztetése úgy tünteti fel, hogy e stilisztikailag meghatározott létmódú grammatikai szerkezetek saját jogon léteznek, és külön tárgyalandók. „Az adatok nagy része azt mutatja, hogy az efféle szerkezetek stilisztikai szempontból méltók a figyelemre, stilémaként kell értékelni õket, nem pedig a ‘szabályos’ szórendet számon kérni tőlük” (i.m. 492; ilyenek még nála a „sajátos magyarázó szerkezetek” is, vö. 489–492).

A TNyt. is azok közé a nyelvtanok közé tartozik, amelyek az egyszerű mondat felépítését a szószerkezetek felõl megközelítve nem találnak elég formai fogódzót a szószerkezeten belüli, illetve a tagmondatok közötti mellérendelés megnyugtató grammatikai elkülönítéséhez. Fõlvetõdik a kérdés, hogy a stilisztikai megfigyelések milyen módon illeszthetõk bele a szintaktikai leírásba rendszeres magyarázó érvénnyel.

3. A mellérendelés ellipszis felõli megközelítése

3.1. A párhuzamosságnak és az ellipszis nyelvtani szabályainak az összjátéka

Bánréti (2001: 7) az ellipszis felõl közelíti meg a mellérendelõ összetett mondatokat: az ellipszis grammatikai leírásának céljából ad róluk részletes jellemzést. Az elõreható és a hátraható ellipszist egyaránt úgy tekinti, mint a hangalakok be nem illesztését az egyébként teljesen specifikált, lexikális-nyelvtani jegyhalmazok terminális csomópontjai alatt. A jegyek tehát nem hiányoznak szintaktikailag, a mondatjelentés interpretációjában részt vesznek. A szerzõ (i.m. 51–52) a mellérendelt tagmondatok szerkezetének párhuzamosságát úgy érti, hogy a felhasznált szórendi pozíciók és az õket kitöltõ szerkezeti kategóriák a két tagmondatban egymásnak megfeleltethetõek és egymással párhuzamos sorrendûek. Az ilyen szerke-

zetek egyaránt megengedik az előreható és a hátraható VP-ellipszist. A párhuzamossági megszorítás egy közismert megfogalmazás szerint: a mellérendelő tagmondatoknál az elliptált VP területén található NP-knek és az engedélyező VP területén található NP-knek vagy a) azonos függőségekkel kell összekapcsolódniuk (= szerkezeti párhuzamosság), vagy b) ugyanazzal a referenciális értékkel kell bírniuk (= referenciális párhuzamosság).

3.2. Lexikai szelekció: hasonmások és párok

A párhuzamosságnak az ellipszis nyelvtani szabályaival alkotott interakciójához Bánréti bevezeti a **hasonmások** fogalmát: ezek egy lexikai egységnek a lexikonból többször kiválasztott példányai (2001: 52). Rájuk nézve kötelező a szerkezeti párhuzamosság és a referenciális párhuzamosság megszorítása. Az ellipszist engedélyező (explicit) igének a lexikai hasonmása az elliptált ige. Az NP-ellipsziszénél két olyan igének kell lennie a tagmondatokban, amelyeknek legalább az ellipszis alá eső NP-re nézve azonos a szubkategorizációs és a tematikus keretük. Az igeik ezáltal teszik lehetővé a többszöri kiválasztást. A többször kiválasztott lexikai egységek (és konstrukciójuk) egymással 'azonossági' vagy 'nem megkülönböztetett' relációban állónak interpretálhatók; továbbá a tagmondatok Agr-tartományaiban vannak, ennél fogva a tagmondaton belüli lokális egyeztetések tárgyát képező jegyeik eltérhetnek.

Én ezüst [gyűrűt vásároltam az eljegyzésre], te meg arany gyűrűt vásároltál az eljegyzésre.

A párhuzamos szerkezetű mellérendelő tagmondatokban a hasonmások közvetlen környezetét legalább egy-egy olyan lexikai egység (és konstrukciója) adja, melyek a tagmondatok között párba állíthatók (a fenti példamondatban: *én, te; ezüst, arany*). Ezeket párokba állítható összetevőknek, röviden **párok**nak nevezi a szerző (2001: 52). A párok az ellipszist megelőző tartományban vannak, a tagmondatok fókuszmanórában; azonos szintaktikai kategóriájúak, de nem azonos lexikai egységek ('meg-

különböztetett' jeggyel vannak ellátva). Lehetnek hordozói a szerkezeti párhuzamosság tulajdonságának, de nem vonatkozhat rájuk a referenciális párhuzamosság (nem lehet azonos referenciájuk).

3.3. A külső környezet

Bánréti kimondja, hogy a mellérendelő kötőszó által projektált mellérendelő szerkezet tartományába a párok és az engedélyező/ engedélyezett hasonmások tartoznak. A **külső környezet** azonban kívül esik a mellérendelő kötőszó tartományán (2001: 53). *{Tegnap a kertben} {MARI veszett össze Jánossal és ERZSI [~~veszett össze Jánossal~~]}*.

Ezek úgy függenek össze, hogy az elliptikus mondat nyelvi feldolgozása megkívánja a mellérendelő kötőszó tartományának a külső környezettől való elhatárolását, és a mellérendelés tartományán belül az ellipszis tartományának megállapítását (i.m. 53).

A nem elliptikus engedélyező tagmondatnak azon lexikai egységei, amelyek a megkülönböztetett jegy értékében egyeztetett pároknak nem tagjai, azok vagy a mellérendelés külső környezetéhez tartoznak (pl. a szabad bővítmények), vagy a saját tagmondatukon kívül egyszersmind részei az elliptikus tagmondatban az ellipszis reprezentációjának is (pl. a vonzat) (i.m. 55).

{Tegnap a kertben} {MARI veszett össze Jánossal és ERZSI [~~veszett össze Jánossal~~]}.

{ } Jánossal MARI veszett össze tegnap, és ERZSI [~~veszett össze tegnap Jánossal~~]}.

Véleményünk szerint Bánréti azzal, hogy kimondja: a nyelvi feldolgozás megkívánja a mellérendelő kötőszó tartományának a külső környezettől való elhatárolását, és a mellérendelés tartományán belül az ellipszis tartományának megállapítását, a mellérendelés olyan jellegzetességét tárja föl, amely magyarázattal szolgál az egyszerű és az összetett mondat kizárólag grammatikai jegyek alapján történő elkülönítésének lehetetlenségére.

3.4. Párhuzamos szerkesztés és mondatszerkezet

A párhuzamos szerkesztést pusztán stilisztikai jelenségként tárgyalja a TNYt. kései ómagyar kori vonatkozó fejezeteinek szerzője, Papp Zsuzsanna. A hasonmások meglétét nem feltételezi. A „hasonmás(ok) hiányát” ő szintaktikai hiánynak látja, és ennek következtében ilyen esetekben egyetlen szószerkezetnek elemzi a mellérendelést. Az adatokat besorolhatónak tartja a mellérendelő viszony alapján (pl. a szembeállító ellentétes viszonytípusba).

Papp úgy jellemzi az alábbi párhuzamos szerkesztésű adatokat, hogy „a halmozott szerkezettagoknak jelentésben szorosan hozzátartozó bővítményeik vannak” (1995: 495): „ki t₀t *nag₀okat* egiptomban, *c₃udakat* kámnak föld₀ben, *felelme₀jeket* vérés tengerben” (AporK. 115); „előtte m₀ënen *ket ₀foror* z₀uetnekkal *harmad ₀foror* z₀entelt víz₃zel, *ne₀ged* haranggal” (BirkK. 4a). E mondatokban a „közös” állítmányok (*tett, menjen*) bővítményei a tárgyak (*nagyokat, csudákat, félelmeseket*) és a (jelzős) alanyok (*két szoror, harmad[ik] szoror, [a] negyed[ik]*). Ám a határozók (*Egyiptomban, Kámnak földében, Veres-tengerben; szövétnekkal, szentelt vízzel, haranggal*) nem a tárgyak és az alanyok bővítményei, hanem ugyancsak az állítmányokhoz tartoznak (amelyeknek így szükségszerűen feltételezendő két-két lexikai hasonmása). A szerző fenti megállapítása csak akkor igaz, amikor pl. igeneveknek a saját bővítményei szerepelnek párhuzamos elrendezésben. Példái között van ilyen is: „hath ne keessel eng₀m *latnod. en* lelk₀meth *oltalmaznod*” (CzechK. 66). Meglátásunk szerint a szerző (abból adódóan, hogy hasonmások létét sem feltételezte) nem tekintette külön adatnak, azaz másik mellérendelő szószerkezetnek a másik „mondatrészpárt/sort” (a fenti két mondatban a három-három határozót). Ide sorolt példái között ugyanakkor megosztó kapcsolatos szerkezetet is találunk: „nemelyek z₃alnakuala *fe₀yere ./. nemelyek *terdere ./. nemelyek *vallara*” (JókK. 40); e mondatban viszont éppen a kötőszó szerepű ele-**

mekről nem lehet azt feltételezni, hogy mondatrészek (bővítmények) lennének.

Papp olyan példát is hoz, amelyben meglátása szerint párhuzamos szerkesztés és szórendi szimmetria együtt is megfigyelhető: „*neha arcyaiat apolyauala: ne ayakyt: neha zómeit: es neha homlokath*” (KazK. 80).

3.5. Egyeztetés és összehangolás: szerkesztés és lexikai kiválasztás

Bánréti különböző dimenzióit különíti el a mellérendelő összetett mondatokban szereplő lexikai egységek jegyei összehangolásának. Kimondja, hogy ezekre szükség van a jólformált elliptikus mellérendelésekhez. A jegyek lokális egyeztetéséről a mondatszerkezetet felépítő műveletek gondoskodnak. A jegyek összehangolásának azon dimenzióit viszont, amelyeket a jólformált mondatszerkezeteket építő elvek automatikusan nem hoznak létre, azokat valójában a lexikai egységeket a lexikonból kiválasztó, szelektáló rendszer biztosítja, amikor a szintaktikai bemenetnél előszámlálja a lexikai egységek listáit, a mondatszerkezetek építésének megkezdése számára (Bánréti 2001: 58).

A VP-ellipszist tartalmazó mellérendelésekben a lexikonból megkülönböztettként szelektált lexikai egységek a fókuszmezőbe, míg ugyanazon lexikai egység azonosként vagy nem megkülönböztettként szelektált példányai az Agr-tartományba kerülhetnek (Bánréti 2001: 66). Középmagyar példával illusztrálva: „*Kínnal mi lelkünket [igen ne nyomorgassuk], sok gonddal fejünket igen ne nyomorgassuk;| [...]*” (1631 e.: Rim. 74.)

4. A szembeállító ellentétes viszonytípus és *pedig* kötőszava

4.1. Honnan a szükséges lexikai kontraszt?

Bánréti tárgyalása a szembeállító ellentétes mellérendelő viszonytípus adekvát leírását is adja. Ugyanis amikor kimondja, hogy még magyarázatra vár az az összefüggés, miszerint „az ellipszist lehetővé tevő lexikai kiválasztásoknak együtt kell járniuk a megkülönböztettként kiválasztással,

amely kontraszt jegyet ad a listákban legalább 1-1 egységnek” (2001: 66), akkor tulajdonképpen elér a viszonytípusok kimondatlan szempontjához. Itt véget is ér a tanulmány, ám Simonyi kötőszók szerinti tárgyalása meg éppen itt kezdődik.

4.2. Simonyi válasza: a *pedig* kötőszó

Simonyi a szembeállító *pedig* kötőszóról a következőket írja (1881: 142): „Leggyakoribb használata az, hogy két tárgyat (tehát névszói fogalmat) egymással szembeállít a rájuk vonatkozó gondolatokkal együtt.” (Lábjegyzetben említi, hogy ilyenkor, ha igéket kívánunk szembeállítani, „rendesen névszót alkotunk előbb az igéből, p. főnévi igenevet: ‘azért keresem én azt a szót, a mely *ütni* nem üt, *találni pedig* talál’.”) A két „névszói fogalom” szembeállítása megfeleltethető a Bánréti-féle fókuszpozícióba kerülő, megkülönböztetett jeggyel ellátott lexikai egységeknek. A „rájuk vonatkozó gondolatok” pedig első ránézésre lehetnek teljes tagmondatok, de hiányosak is (vö. Simonyi példamondatait a 142. lapon). Az „együtt” járása a „tárgyak”-nak és a „gondolatok”-nak a szembeállítás során pontos megfogalmazása annak, hogy (Bánréti megközelítésében) a fókuszmezőben álló egységek összehangolódnak az Agr-tartományban lévő, elliptálódó egységekkel az interpretáció során. (Megjegyzendő, hogy ez akkor is így van, amikor nincsen ellipsis a szembeállító ellentétes mellérendelő mondatban.)

4.3. A megkülönböztetés fontossága

Simonyi megfigyeli azt is, hogy a *pedig* kötőszó „néha a második tárgyat az előre bocsátott tömeggel, a tágabb körű fogalommal állítja szembe s így a ‘többi’-től elkülöníti, p. ‘*egyebütt* is, kiváltképpen *peniglen Posonyban*” (1881: 142). Egy középmagyar példa: „Mond szolgálatomat *Erdély Országának Fő képpen peniglen ott valo Vajdának* |” (1700 k.: ComG. 529). Ilyenkor Bánréti antecedens viszonyokra épülő ellipszist feltételez, amely a párhuzamos szerkezetűektől eltérő szabályokat követ, és nem lehet hátraható (2001: 33).

Ezután Simonyi megállapítja, hogy

„többnyire azonban két egyenrangú fogalom van így egybekapcsolva, ill. egymástól megkülönböztetve: *'rókának róka a fia, farkasnak pedig farkas'*, *'benn a mély csendet csak néha szakasztja meg a zaj; fenn pedig a haza bánatját hordozva szivében áll a harci Dobó'*, *'most illünk egymáshoz, én tehozzád, te pedig énhozzám'*” (1881: 143).

Látható, hogy Simonyi itt nem a hasonmások, hanem a **párok** szempontját emeli ki. A párok jelentésére utal az „egyenrangú” jelző (1881: 142) (vö. Bánréti 2001: 30. „A hátraható ellipszis feltételeit a lexikai egységekből felépülő szintaktikai szerkezetnek a prozódiai szerkezetre történő leképezési módja képezi, nem elégséges önmagában a kontrasztív intonáció jelenléte.” Tehát szükséges az is, hogy a kontrasztív hangsúlyos elemek, amelyek párba állítódnak a tagmondatok között, egy nagyobb lexikai jelentésszótályon belül ellentétbe állíthatók legyenek. Lexikai alapja is kell, hogy legyen a kontrasztnak ahhoz, hogy grammatikus legyen a hátraható ellipszis.)

Simonyi rátapint, hogy a megkülönböztetés fontos jegye a szembeállításnak, ahogyan Bánréti is 'megkülönböztetett' jeggyel ellátottnak tartja a lexikai egységeket. Ám míg Simonyi a kötőszónak tulajdonítja a szembeállítás, a megkülönböztetés szerepét, addig Bánréti a lexikai kiválasztó rendszernek (Simonyi 1881: 142; Bánréti 2001: 67). Középmagyar adatokkal szemléltetve:

„| Mert az Isten Menyekben vagyon, | te pedig ez földön: |” (1590: KárÓT. 1: 625b)

„Ő-néki nevedni kell, | nékem pedig kifjebbűlnöm.” (1626: Káldi 987)

„| hogy meg-holt Urának ditsóséges nevét jzüntelen, és mind addig áldanak, ditsérnék, magajztalnák, | míg maga pénzel gyózné, | ők pedig bejzéddel. ||” (1760: Ép. 587)

„A' kígyón értetik az őrdög; | az ő magván pedig az Eretnekek.||” (1771: Hit. 63.)

4.4. Hasonló kezdetű mondatok és a *pedig* kötőszó

„Gyakran használjuk ezt a megkülömböztető *pedig*-et a párhuzamos, hasonló kezdetű bokormondatok összekötésére.” Simonyi a „bokormondat” elnevezést a „bokros szavak” analógiájára vezeti be (*hűl-fűl, jár-kei*) amelyeket az és – s kötőszó fejezetének végén említ, az „Iker szavak és nélkül” című alfejezetben (1881: 13–14).

Az „Iker mondatok és nélkül” című alfejezetben (1881: 14–17) Simonyi leírja, hogy „páros gondolatokat, kivált, ha a mondatok alakjukra nézve is hasonlítanak egymáshoz, és nélkül szoktunk összekötni, p. ‘ő hozzá kiálts, ő hozzá óhajts’; ‘kél a holdnak halovány orcája, kéi furulyám epedő nótája’. Főleg némely határozatlan névmások és számnevek szokták így és nélkül összepárosítani a mondatokat.”

Ilyenek: *ki-ki, kinek- kinek, hol-hol, holmit-holmit, más-más, néha-néha, nékiek-nékiek, most-most, most-majd, majd-majd, már-már, mind-mind, részint-részint, részszerint-részszerint, részben-részben, egy részt-más részt, egy részről-más részről, egy felől-más felől, egy-más, egyik-másik, egyet-mást, egyszer-másszor, akár-akár*. Hozzáteszi, hogy

„a régibb irodalomban azonban nagy részét megtaláljuk és-sel is: *ki – s ki, hol – s hol, más – s más, most és most, akár s akár*. Némely kötőszók előtt is majd kitesszük az és-t, majd a nélkül hagyjuk a mondatot. Ilyenek az ellentétesek közül *mégis, viszont, s* a fokozó *pedig*.”

A középmagyar kori adatok közül néhány:

„Azt keuanom megh teolle,| melly haznak, eoreoksegnek eggy feleol vicinussa Zabo Benedek haza es eoreoksege, mas feleol az orzagh vta,| ky Kenos fele megyen.||” (1589: SzOkl. 1: 90.)

„Szeretoie kedueert, neha Birkaua sneha Arani ejsőue, sneha emez amaza tőnt ||” (1589: BKom. 71)

„(...) | Ki lovon ki gyalok berekben jzladnak.||” (1651: Szig. P3a);

„Leg jobb vólna egy réjzét a’ kertnek,| a’ ki ziros,| konyhára való veteményeknek hadni:| más réjzét,| a’ ki soványab,| egyéb füveknek, és fáknak. Harmadik réjzet,| a’ ki közép jzerű,| az virágoknak.||” (1664: Pozs. 1: 8.)

„Ne izengess neki hol egytül s hol mástul, | (...)” (1675 k.: Flor. 262);

„(...),| azon lefzünk, | hogy réž žerínt magunk, réž žerínt pedig embereink által mindent jzóval a’ Köz-népnek magyarázzunk, | és a’ tudatlanokat meg-tanítjuk.||” (1769: Sely. 33)

Itt megfigyelhetjük, hogy Simonyi a „határozatlan névmásokat és számneveket” még kevésbé érezte kötőszóknak, mint a mai nyelvtanírók. A „hasznó kezdet” stilisztikai jelenségként ragadható meg legáltalánosabban (vö. alliteráció). A „páros gondolatok”, a párhuzamos szerkesztés (mint láttuk) Papp Zsuzsanna ómagyar kori vizsgálatában is mint stilisztikai jelenség kötődik a mellérendelő szószerkezetek szintaktikai jelenségköréhez.

4.5. A *pedig* kötőszó és az ellentét

A szembeállító *pedig*-ről szólva Simonyi továbbá megjegyzi, hogy „legtöbbször olyan fogalmakat állítunk így szembe egymással, melyekhez ellentétes gondolatokat fűzünk: ‘gyűjti ő *buzáját* ő csúribe a *polyvakat kedeg égeti*’ (a szembeállított fogalmak *buzáját* : *polyvákát*, az ellentétek *pedig gyűjti* : *égeti*)” (1881: 143).

„Mindezekben nem a *pedig*-ben van kifejezve az ellentét, hanem csakis a mondatok tartalmában van meg; a *pedig* ép úgy, mint mint az első pontbeli példákban, csak szembe állítja a két tárgyat melyről szó van, s mintegy azt fejezi ki, hogy ‘ugyanazon idő alatt’ a másik tárgyra nézve ez meg ez a tétel áll. [Vö. a kötőszó etimológiáját.] E szerint a *pedig* mintegy közép helyet foglal el a kapcsoló és az ellentétes kötőszók közt, úgy hogy csakugyan váltakozhatik mind a kétféle kötőszókkal. [...] A *pedig*-nek ez a kapcsoló és egyéb ellentétes kötőszókkal való váltakozása leggyakoribb az *egy-más*, *néha-néha* stb. kezdetű bokor mondatokban” (Simonyi 1881: 143).

Simonyi fenti okfejtése, miszerint a *pedig* ‘ugyanazon idő alatt’ jelentése a „tárgyakra” vonatkoztatja a „gondolatokat”, nem lelhető fel a későbbi grammatikákban, amelyek a viszonytípusok felől közelítenek. Pedig éppen ebben rejlik annak a magyarázata (amit továbbra is mindenhol megtalá-

lunk), hogy „nem a *pedig*-ben van kifejezve az ellentét, hanem csakis a mondatok tartalmában van meg”. Itt látható, hogy Simonyi nem feltételezett az egyszerű kapcsolaton kívül külön viszonytípust a „bokormondatokban”, nem érezte páros kötőszónak a mondatok élén álló elemeket. Ezek valóban mondatrészi szerepben állnak. A *pedig* kötőszó más kötőszókkal való váltakozása adja azt a gondolatot Simonyinál, hogy az „közép helyet foglal el a kapcsolatos és ellentétes kötőszók közt”. A viszonytípusok felől közelítő grammatikákban ez azt jelenti, hogy a *pedig* a szembeállító ellentétes viszonytípus tipikus kifejezőeszközeként tartják számon; ebben szerepet játszhat még az is hogy a *pedig* elkülönít, megkülönböztet, valamint hogy gyakran ellentétes „gondolatok” kapcsolódnak a szembeállított „tárgyakhoz”.

5. Egy esemény – több esemény

A funkcionális-nyelvtipológiai szakirodalom (pl. Givón 1990, Lehmann 1988) egy másik szempont mentén tartja általában elválaszthatónak az egyszerű mondatot az összetett mondattól: aszerint, hogy **egy vagy több eseményt kódol-e a mondat.**

5.1. A prozódia szerepe

A Bánréti-féle elemzés szerint, ha az ellipsis kezdetét kijelölő fókuszhangsúlyos paralel párok tagmondatonként csak egy-egy összetevőből állnak, akkor az ellipsis irányától függően, különböző szerkezetek feltételezését engedik meg. (Tehát nem az eddigiekben sorra vett szembeállító ellentétes mondatokban.) Előreható ellipsis mellett a fókusznyomatékos pár tagjai külön-külön, lokálisan vannak egyeztetve: *JANCSI adott ajándékot Juliskának, meg ÉN [adtam ajándékot Juliskának].*

A következő példákban azonban kétféle lehet a szintaktikai és a prozódiai szerkezet közti leképeződés. Eszerint két, különböző szerkezetet látunk:

*JANCSI meg ÉN adtunk ajándékot Juliskának.
 JANCSI ## meg ÉN adtam ajándékot Juliskának.
 (## = szünet, előtte emelkedő intonáció)*

Az első példában egy fókuszált szószerkezet van, amely egyetlen fonológiai frázist épít fel, a fókuszon levő irtóhangsúlyt nem követi hasonló nyomaték egészen a mondat végéig. Ebben az esetben a fókusszal kezdődő szintaktikai szerkezet egyértelműen és közvetlenül leképeződik a prozódiai szerkezetre. Az igén a különböző nyelvtani személyek közös egyeztetését mutató inflexió van (*adtunk*).

Ezzel szemben a második példában az emelkedő intonációjú *JANCSI* az utána következő, viszonylag hosszú szünettel megszakítja a prozódiai szerkezetet és az azt követő nyelvi anyagból kijelöl egy új prozódiai szerkezetet. Itt tehát **két fókusz** van, az első megszakítja a fonológiai frázist, és a második fókusz újraépíti. Az igén a második fókusz általi, lokálisan engedélyezett személy/szám egyeztetést jelölő inflexió van (*adtam*), mint általában az ellipszisekben. Így a második példa szerkezete:

JANCSI ## [~~adott ajándékot Juliskának~~], meg ÉN adtam ajándékot Juliskának.

A fenti két példa közti választás tehát a szintaktikai és a prozódiai összetevős szerkezet viszonyán múlik. A kétféle szerkezet interpretációja is más. Az **elliptikus** második **mondat két**, külön (ajándékozási) **eseményt ír le, míg az első mondat** (amelyik egyetlen fókuszált szószerkezetet tartalmaz) ebből a szempontból **homályos**: megengedi azt az értelmezést, miszerint 'Jancsi meg én' csoportként egy ajándékot adtunk, és azt is, hogy külön-külön ajándékoztunk.

5.2. Az egyeztetés szerepe

A középmagyar kori törzsanyagban találtunk példákat olyan egyeztetésre is, amely a fenti elemzés értelmében szószerkezetben megvalósuló mellérendelést mutat, a fókusznyomatékos párok azonban nem egy, hanem két

összetevőből állnak. A hátul álló igén mindhárom mondatban a különböző nyelvtani személyek közös egyeztetését mutató inflexió van (*felvétetnének, ökleldezik vala, elestek*):

„Annak-okáért, Isten ő-maga úgy megböcsüllötte a nyelvet,| hogy mikor *Páduai Szent Antal halála-után harmincz-két esztendővel; Szent Bonaventúra kimúlása-után száz hatvan esztendővel, felvétetnének,*| hogy testek böcsülletesb helyre vitetnék:| [...]” (1636: Pázm. 219.)

„A *wadkan fogawal, a baran zarwauwal ewklewledezÿk wala,| sewt meeg a zamarys labbal rwgya wala ewtet.*||” (1536: PFab. 14b)

„[...],| csak egyszer sem estem,| *noha a páter is kétszer, Teleki is kétszer rútol elestek* lovastól.||” (1710 e.: Bethl. 1: 178.)

Meglátásunk szerint itt fontos közös jellemzője a mondatoknak, hogy nincsen szembeállítás (hasonlóan az egy összetevőből álló párokat tartalmazó, fentebbi mondatokhoz). Továbbá: a tagmondat(ka)t megelőző, illetve követő tágabb tagmondatkörnyezet is indokolhatja az egyeztetést. Az első példában a *testük* többesszámú birtokost jelölő toldaléka visszaütal a két antecedensre (*Páduai Szent Antal* és *Szent Bonaventúra*). A második példában az első két alanyhoz egy harmadikat is hozzátold a szövegalkotó (*a vadkan, a bárány, sőt még a szamár is*); illetőleg az első két alany azonos típusú cselekvéséhez (*ökleldezik vala*) egy másik cselekvés toldódik (*rúgja vala*), sőt még a testrészek (eszközhatározók) „felsorolása” is három elemű (*fogával, szarvával, lábbal*). A harmadik mondat egészének értelme szerint az első tagmondat alanya „egyszer sem” esett, noha a második tagmondat(ok) alanyai „fejenként kétszer” elestek (lovastul). Utóbbiak (*a páter, Teleki*) összefoglaló kapcsolatban állítódnak ellentétbe az első tagmondat alanyával. Végül, a számhatározók (*egyszer sem, kétszer*) is részei az ellentétnek. A második tagmondaton belülről megítélve a grammatikai státuszt azonban azt állapíthatjuk meg, hogy a *kétszer* számhatározó „megosztva érvényes” mind a két alanyra. E mondatban az explicit igék (*estem, elestek*) „majdnem hasonmásai” egymásnak.

5.3. A mondathatározók szerepe

A magyarban vannak olyan, saját részosztályukon belül koordinálható határozók, amelyek a mondatnak olyan értelmet adnak, hogy két esemény történik meg. Ezeket mondathatározóknak nevezi a szakirodalom (Bánréti 1992: 724), két részosztálya az időhatározó és a helyhatározó.

Tegnap és tegnapelőtt megbeszélést tartottak a küldöttek.
Pécsett és Budapesten megbeszélést tartottak a küldöttek.

A mondathatározók éppen az egymással koordinálhatóságuk tekintetében különülnek el a predikátumhatározóktól (így két alaposztályra bontva a nem kötelező határozókat, illetve a szabad határozókat). Bánréti rendszerezése szerint az idő- és a helyhatározó egy szerkezetben nem koordinálható, de **összetett adverbialis szerkezetet** tudnak alkotni, melyek már koordinálhatók egymással. Ez biztosítja azt az interpretáció számára, hogy **két különböző eseménynek** fogjuk fel a mondatot.

Tegnap Pécsett és tegnapelőtt Budapesten megbeszélést tartottak a küldöttek.

Bánréti kimondja, hogy a koordinálhatóság ténye és az interpretáció sajátosságai egyaránt arra utalnak, hogy az összetett adverbialis szerkezet **egyetlen mondathatározót képez, amely ugyanilyen felépítésű, összetett mondathatározóval koordinálható** (Bánréti 1992: 725). Egy középmagyar kori példa: „Minthogy most ruhát magaddal nem hozol,| talán az egy kocsi is elég lesz a' fel jövetelre,| és| ha meg indulsz,| *első nap csak Ludányban* mehetsz, onnan *más nap Ságra, harmad napon Kálnára,*| [...]” (1706: RádIr. 1: 598.)

A magyar szintaxis lehetővé teszi azt is, hogy a koordinációban résztvevő, azonos vonzatkeretű igék (a lexikális kitöltés tekintetében különböző) vonzatai egyszerre legyenek argumentumai mindkét igének. Pl. *Péter és Vali élvezi és ismeri a jó zenét és a művészfilmet.* (Bánréti 1992: 724).

5.4. Szó szerkezeten belüli párok és tagmondatok között párba állítható összetevők

Létezik egy kötőszó a magyarban, amely párokat képez, mégpedig olyan értelemben, ahogyan a *pedig* is (azaz Bánréti 2001 értelmében). Bánréti (1992: 724) kiemeli, hogy az *illetve* „szétoosztó” típusú interpretációja úgy működik, hogy igékből és argumentumokból kétszer kéttagú párokat képez, majd a kéttagú argumentumpár első tagját az első igéhez, a második tagját a második igéhez rendeli. *Péter élvezi, illetve eltűri a jó zenét, illetve a művészfilmet.* E mondat interpretációja a következő mondaténak felel meg: *Péter élvezi a jó zenét, és eltűri a művészfilmet.* Az ismételt *illetve* kötőszóval való kapcsolásmód csakis kéttagú párokra működik. Meglátásunk szerint az a különbség az ismételt *illetve* kötőszó és a *pedig* kötőszó használatában, hogy az előbbi **szó szerkezeten belüli párokat** képez, az utóbbi viszont **tagmondatok között párba állítható összetevőket** jelöl meg.

5.5. Szembeállítás szó szerkezetben?

Ha szembeállítódik egymással a két esemény, akkor már nem valósítható meg szintaktikailag szó szerkezetben a jelentés. Amíg a „szétoosztó” típusú *illetve* kapcsol, addig biztosítva van az, hogy az igék és argumentumaik egymáshoz megfelelően kapcsolódjanak az interpretáció során. Nincs kontrasztív nyomaték; nem a megkülönböztettség mentén alakulnak ki a párok, hanem igékből, valamint azonos típusú argumentumaikból (*élvezi a jó zenét, eltűri a művészfilmet*). De amint két „tárgyat” (és nem két igét) kapcsolunk, amelyekre „gondolatok vonatkoznak”, már nem kerülhetnek egy szó szerkezetbe a párok tagjai. Ugyanis a „gondolatok”, amelyek a „tárgyakra vonatkoznak”, szintén szembeállítódnak egymással. Ez a szembeállítás a két esemény következő tulajdonságai alapján történhet: 1. a két esemény típusa (a lexikai egység, amely egyik és a másik eseményt jelöli: azonos-e vagy különböző), 2. két esemény résztvevői (alany,

tárgy, stb.) (azonosak-e vagy különbözők), 3. a körülmények (időhatározó, helyhatározó) (azonosak-e vagy különbözők). Az első szempont szerint, ha az igék hasonmásai egymásnak, akkor ellipsis alá esnek egy kivételével. Ugyanez igaz a második esetben is. Az, hogy mi emelődik ki, a szövegalkotó szándékától függ, ez határozza meg a diskurzus szerveződését, a témakifejtés módját.

5.6. Szembeállítás és témaváltás

A szembeállító ellentétes mellérendelő viszonytípus (amelynek grammatikalizálódott kifejezőeszközei vannak) **összefügg topikalizációs stratégiákkal**, mégpedig úgy, hogy **két topikalizált „tárgyat”** (egy 'most az *x-ről* fogok beszélni' és egy 'most az *y-ról* fogok beszélni' értelmű „elliptált” mondat fókuszában levő elemet) **integrál egyetlen összetett mondatban.** „[...] | *az Betuskath ma* leöli az hidegh, *es az Baberlit holnap* [~~leli a hideg~~]; | [...]” (1629: LPLev. 106.). Ilyenkor a két „tárgyon” (*az Betuskath, az Baberlit*) keresztül valójában a (Simonyi megfogalmazásában) „rájuk vonatkozó gondolatok” összekapcsolása valósul meg. A „tárgyak” a két tagmondatban azonos típusú mondatrészi szerepben állnak. A „gondolatok” (események, tényállások, állapotok) lehetnek ellentétesek (*ma leli a hideg, holnap [~~leli a hideg~~]*), de nem szükségszerűen azok. Véleményünk szerint ez az összefüggés annak az eredménye, hogy a szövegbeli esemény-kapcsolás grammatikalizálódott mellérendeléseként.

Grammatikalizálódott a topikalizált elemek pozíciója, valamint a tartományuk kijelölésére különféle kötőszók is. Láthatjuk, hogy ugyanabban a szerepben egymással váltakozó kötőszók használatosak, de kötőszó nélkül is jól elkülönül a szembeállítás: ez mutatja a mondatbeli pozíció elsődlegességét és a kötőszók másodlagos szerepét a grammatikai jelölésben. A látszólagos témaváltást és a szembeállítást, de az azonosítást is a lexikai kiválasztó rendszer működésének tulajdonítja Bánréti. Ezt fogalmazza meg, amikor azt írja, hogy a VP-ellipsiszt tartalmazó mellérendelésekben a lexikonból megkülönböztettként szelektált lexikai egységek a fókusz-

mezőbe, míg ugyanazon lexikai egység azonosként vagy nem megkülönböztettként szelektált példányai az Agr-tartományba kerülhetnek. „*Kínna! mi lelkünket [igen ne nyomorgassuk], sok gondal fejünket igen ne nyomorgassuk; | [...]*” (1631 e.: Rim. 74.) *Én ezüst [gyűrűt vásároltam az eljegyzésre], te meg arany gyűrűt vásároltál az eljegyzésre.*

5.7. Több esemény: több tagmondat

A szembeállítás egy összetett mondat keretén belül egynél több típus, résztvevők, valamint körülmények szerint megkülönböztetett/meg nem különböztetett eseményt kapcsol össze. Az azonosként való értelmezés a szembeállító ellentétes mellérendelő összetett mondatban ezért eredményez ellipszist. Az egymástól különböző esemény-összetevő párok közül egynek a tagjai mindig topikalizációval kerülnek be a tagmondatokba.

Mindezen összefüggéseknek a felismerése nyomán föltárul az elliptálódó nyelvi anyag és a megvalósuló szerkezet természete egyaránt. Mindez nyilvánvalóvá teszi továbbá azt is, hogy a szembeállítást ellentétes mellérendelő viszonyként tekintve miért annyi az átmenetiség 1. mind a viszonytípusok közé való besoroláskor (kapcsolat vagy ellentét?), 2. mind az egyszerű mondat-összetett mondat közötti besoroláskor (ellipszis van-e; egy vagy több esemény?), 3. mind pedig a mondatok közötti kapcsolódásmódoknál (miért látjuk ugyanazt a szövegtani funkciót, a **témaváltást** megvalósulni szövegmondatok között és az összetett mondat keretein belül egyaránt (vö. Simonyi 1881; Károly 1995: 772–773).

5.8. Részösszegzés

Bánréti a mellérendelő viszonytípusok, valamint a kötőszók szempontjainak mellőzésével, ugyanakkor a mondatmegértés előtérbe állításával pontos és részletes leírását adta a mondatkereten belül megvalósuló esemény-integráció és témaváltás itt tárgyalt nyelvi jelenségkörének. Végkövetkeztetése az, hogy „az azonosságoknak és a kontrasztoknak ez az együttjárása a nyelvtannal kapcsolatban levő mentális-konceptuális rend-

szernek a nyelvtani komputációs rendszerére tett hatását tükrözheti valamiképpen” (Bánréti 2001: 67).

Jelen dolgozatban azonban ettől eltérő konklúzióra jutottunk. A mellérendelhetőségnek vannak ugyan a mentális-konceptuális rendszertől meghatározott megszorításai, ám az események integrációja, valamint a témaváltás művelete a diskurzusszerveződés által határozódik meg. Tehát valójában a **szövegszerveződési jelenségek, a szövegkoherencia szálainak a számbavétele által** válik lehetővé, hogy megnyugtató módon **magyarázzuk a szembeállító ellentétes mellérendelést mint a szövegszerveződés egy szintaktikai szerkezetben grammatikalizálódott típusát** (a tagmondatkapcsolódás ilyen megközelítésre vö. pl. Mithun 1988; Matthiessen–Thompson 1988; Givón 1990).

6. A megosztó kapcsolat

6.1. A páros kötőszók kialakulása: a megkülönböztettség eltűnése

A megosztó kapcsolatos mellérendelő viszonytípusról az eddig elmondottak alapján a következőket állapíthatjuk meg. A páros elemeknek a mondatban betöltött szerepe kötőszóivá vált: és ez magával vonta a kötőszói szerepben megjelenő lexikai egységek ‘azonosként/nem megkülönböztettként’ való megjelölését a „lexikai szelekció” során. Történetileg tehát a kifejezőeszközök grammatikalizálódása (kötőszóvá válása) homályosította el a szembeállítottként való értelmezhetőséget. Hangsúlyvesztésük kivonta ezen elemeket a páros fókuszpozícióból, így az általuk most már kapcsoltnak felfogott mondatrészek/elemek egyetlen összetevővé váltak a mondatban. A következő példában még konkrét részekről van szó: „Leg jobb volna egy réžét a’ kertnek,| a’ ki zíros,| konyhára való veteményeknek hadni:| más réžét,| a’ ki soványab,| egyéb füveknek, és fáknak. Harmadik réžet,| a’ ki közép jzerü,| az virágoknak.||” (1664: Pozs. 1: 8.).

A mondat ennek nyomán csak bizonyos esetekben maradt továbbra is úgy értelmezhető, mint több esemény megtörténe. A hely- és időhatározószói elemek mint mondatthatározók eredetileg az egész mon-

data vonatkoztak, tehát kötőszói szerepben ugyanannak az eseménynek a többszöri/gyakori megtörténését emelték ki (vö. összetett adverbialis szerkezetek). *hol-hol*: 'hely' > 'idő' jelentésűvé vált, így kombinálódhatott helyhatározókkal. *néha - néha, most - most* → határozatlanok. *most - majd*: egyetlen jegyben különböznek, 'nem megkülönböztetett' jegyet hordoznak. „|| azvtan hagi[...] | hog Iol Ewrizewnk | melben (ada) kere[...] tarsswl sandor mihalt az porkolabssagban, | Miert hog Nekem zellel kellet Iarnom, hol Somoguarba, hol remete wduarba, | [...]” (1585: Mart. 11); „Szeretoie kedueert, neha Birkaua sneha Arani ejsőue, sneha emez amaza twnnt ||” (1589: BKom. 71).

A *néki - néki, ki - ki, kit - kit, kinek - kinek* stb. névmások kötőszói szerepben, adott mondatrész toldalékát magukra véve már inkább az esemény résztvevőit „osztják meg”: „[...] | Ki lovon ki gyalok berekben jzaldnak.||” (1651: Szig. P3a); *részint - részint*: mindenféle egységet megoszt: „(...),| azon lejzunk, | hogy réz žerínt magunk, réz žerínt pedig embereink által mindent jzóval a' Köz-népnek meg-magyarázzunk, | és a' tudatlanokat meg-tanítjuk.||” (1769: Sely. 33).

6.2. A pedig a megosztó kapcsolatos szerkezetekben

A megosztó kapcsolatos szószerkezetben és a tagmondatkapcsolatokban egyaránt **megmarad a lehetőség a pedig, és, stb. kötőszók használatára**. E dolgozat gondolatmenete értelmében ez a lehetőség azért marad meg, mert a „hasonló kezdet” páros elemei névszói jellegűek, és továbbra is elöl állnak. De már nem (topikalizált, fókuszált, szembeállított, megkülönböztetett) mondatrészek, hanem kötőszók (viszonyjelölők), ezért nem lehetnek a „tárgyak”, azaz témák, amelyekre „gondolatok vonatkoznak”. Tehát nem a témaváltás, sem az esemény-szembeállítás grammatikai eszköze a megosztó kapcsolat, hanem sokkal inkább annak az eszköze, hogy minden tagra megosztva érvényessé tegye az „ítéleteket” (vö. Lotz 1939: 273).

Az ellipsis felőli megközelítésben a megosztó kapcsolatos szerkezetekről is elmondhatnánk, hogy van egy engedélyező ige, amelynek a hasonmása elliptálódott. Simonyinál jól látszik, hogy kimondatlanul is így tekintett az ikermondatokra.

A kötőszóvá váló elemek párhuzamos elhelyezkedése továbbá mint stilisztikai jelenség ragadja meg Simonyi figyelmét (és, amint láttuk, Papp Zsuzsannáét is).

6.3. A megosztó kapcsolat mint viszonytípus a grammatikákban

A leíró munkák között először Lotz János grammatikájában fedezhető fel a megosztó kapcsolat mint viszonytípus. Lotz már viszonytípusok szerint igyekszik tárgyalni a mellérendelő szószerkezeteket és összetett mondatokat, ám láthatólag még a kötőszók szempontja az erősebb a számbavétel során. Megtartja az „ikermondatok” („Zwillingssätze”) elnevezést a *forma* számára. Ugyanakkor az ilyen mondatok *jelentéséről* már úgy vélekedik, hogy „az ikermondatok az összes tagmondatra megosztva érvényes ítéleteket jelölnek” („Die Zwillingssätze bezeichnen distributiv geltende Urteile für beide (alle) Sätzen.” Lotz 1939: 273).

Tehát itt már megosztó kapcsolatnak értelmeződik tagmondatok közötti a mellérendelő viszony. A páros kötőszók pedig a később összefoglaló kapcsolatosnak nevezett viszonytípus kötőszóival együtt vétetnek sorra, pl.: *is – is, sem – sem, hol – hol, egyrészt – másrészt*. Ezeket azonban mint szószerkezeten belüli kötőszókat Lotz nem különíti el, ennél fogva a szószerkezeten belüli viszonyok tárgyalásánál nem is kerül szóba ez a viszonytípus (vö. Lotz 1939: 227–228).

Talán a kötőszóknak ilyen módon való csoportosítása adhatta a viszonytípus elkülönítéséhez a kiindulópontot a későbbi grammatikák számára. Elképzelhető, hogy Lotz „distributív” jelzőjét adják vissza két szóval: Farkas az egyszerű kapcsolatos viszonytípus tárgyalásában említ „összefoglaló-megosztó kötőszókat”, amelyek „a tagmondatok tartalmának mintegy összefoglaló, illetőleg megosztó jelleget kölcsönöznek” (Far-

kas 1962a: 416–417). Balogh az összetett mondaton belül külön-külön veszi sorra az összefoglaló kapcsolatos és a megosztó kapcsolatos viszonyt a kötőszavaikkal. Az előbbiről úgy véli, hogy „a tagmondatokban foglalt valamennyi állítás egyszerre érvényes,” az utóbbiról ezzel szemben megállapítja, hogy „a tagmondatokban megfogalmazott tényállítás fennáll, de sohasem egyszerre” (Balogh 2000: 539).

Miután **a viszonytípus** elkülönült az összetett mondatok tárgyalása számára, és ilyen kettős elnevezést kapott, azokban a grammatikákban, amelyekben az egyszerű mondat szerkezetét a szó szerkezetek felől, alulról közelítették meg, megteremtődött a viszonytípus **szó szerkezetben belüli tárgyalásának lehetősége** is. Ugyanis abban a megközelítésben, amelyik a mellérendelő szó szerkezet tagjait mint halmozott mondatrészeket szemléli, nem merül fel olyan elemzési lehetőség, hogy az igei rész ellipszisét feltételezzék. Farkas (1962b: 319–320) a „kapcsolatos viszonyú többtagú mondatrészek”-ről szólva megemlíti, hogy a viszonyt jelölő páros kötőszók „erősebben kiemelik a tagok összetartozását”. Keszler Borbála a szó szerkezetek típusai között „összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos szintagmák”-ról beszél, valamint ezek kapcsolóelemeit is ugyanígy nevezi (2000: 363–364). Papp Zsuzsanna az „összefoglaló, illetőleg megosztó” kapcsolatot egy típusnak veszi. A kifejezőeszközökről szólva kiemeli a *hott-hol* kötőszó szerű határozószópárt, amely az „ismétlődő egymásutánosság”-ot fejezi ki; más elemek (*egyfelő-másfelől*, *egyrészt-másrészt*, *némikor-némikor*) pedig véleménye szerint „egyszerre összefoglaló és megosztó jellegűek” (Papp 1995: 478–479).

7. Kitekintés

A mellérendelő szó szerkezet tagjainak több, azonos típusú mondatrészként való kezelése megteremti annak a lehetőségét, hogy az egyszerű-összetett mondat elkülönítéséhez a mellérendelt mondatrészek mondatbeli elhelyezkedését nézzék (pl. az állítmányhoz viszonyított elhelyezkedésüket). Az ennek alapján elkülönülő „átmeneti nyelvi formák” keletkezése

az ómagyar korban stilisztikailag megragadható (szórendi szimmetria, közlés).

Ha ezzel szemben a mellérendelő szószerkezetet egyetlen mondatrésznek tekintjük, az nem engedi meg az átmeneti szerkezetek létének feltételezését, hanem szükségszerűvé teszi az ellipsis felőli megközelítést a mellérendelő összetett mondatok jellemzése számára.

Ennek fényében elgondolkodtató, hogy a Bánréti által jellemzett ellipszistípusok között van „kötelező” is. Ha ugyanis tiltva van az ilyen összetett mondatok „hiányos” tagmondatának „teljes” tagmondattá történő kiegészítése, akkor a nyelvtörténeti kutatásban bizonyos mondattípusok kialakulásáról szólva nem vélekedhetünk úgy, hogy azok történeti előzménye teljes tagmondat lett volna (ezek: pl. a hasonlító időhatározói mellékmondat, amikor azonos típusú események idejét hasonlítja össze: *Akkor jöttem Budapestre, amikor te [jöttél Budapestre].*). A szintaktikai redukció mint folyamat helyét a magyarázatban tehát átveheti az „azonosként/nem megkülönböztettként” megjelölt lexikai egységek „kötelező” elliptálódásának feltételezése.

Források

- 1536: PFab. = Ezópus fabulái, melyeket magyar nyelvre fordított Pesti Gábor. Az 1536. évi kiadás hasonmása. Közoktatásügyi Kiadó. Budapest, 1950.
- 1589: BKom. = Balassi Bálint Szép magyar komédiája. 1589. Kiadta: Ján Mišianik, Eckhardt Sándor, Klaniczay Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- 1589: SzOkl. 1. = Székely oklevéltár. Új sorozat. I. Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek. 1569-1591. Kiadta: Demény Lajos és Pataki József. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.
- 1590: KárÓT. 1. = Károli Gáspár, Szent Biblia. Vizsoly, 1590. Ótestamentum. Facsimile kiadás. Magyar Helikon 1981.
- 1626: Káldi = Káldi György, Szent Biblia. Bécs, 1626.
- 1631 e.: Rim. = Rimay János összes művei. Összeállította: Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. Benne: Rimay János: Ez világ mint egy kert. 1631 e.
- 1636: Pázm. = Pázmány Péter: Predikációk. 1636. In: Pázmány Péter összes munkái VII. Predikációk. Második rész. Sajtó alá rendezte: Kanyurszky György. Budapest, 1905.
- 1651: Szig. = Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. 1650/1651. In: Adriaai tengernek Syrenaia. Facsimile kiadás. Kiadta: Kovács Sándor Iván. Akadémiai Kiadó – Magyar Helikon 1980.
- 1664: Pozs. 1. = Lippay János, Posonyi kert. 1664. Facsimile kiadás. Kiadta: Somos András. Akadémiai Kiadó, Budapest [1966].
- 1675 k.: Flor. = Florentina. 1675 k. In: Régi magyar drámai emlékek II. Kiadta: Kardos Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960.
- 1700 k.: ComG. = Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum. 1700 k. In: Régi magyar drámai emlékek II. Kiadta: Kardos Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960.
- 1710 e.: Bethl. 1. = Bethlen Miklós önéletírása. 1710 e. Kiadta: Tolnai Gábor – V. Windisch Éva. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1955.
- 1760: Ép. = Molnár János, Régi jeles épületekről. Nagyszombat, 1760.
- 1769: Sely. = Sollenghi Károly, *Uj-modi magyar selyem-ruha*. Alsó-Szlavónia, 1769.
- 1771: Hit. = Nagy Ferenc, Az egy igaz, és boldogító hitnek eleji. Eger.

Irodalom

- Balogh Judit 2000. A mellérendelő összetett mondatok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 535–546.
- Bánréti Zoltán 1992. A mellérendelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 715–796.
- Bánréti Zoltán 2001. Az ellipszis mondattana és a lexikai szelekció. *Nyelvtudományi Közlemények* 98: 7–70.
- Farkas Vilmos 1962a. A mellérendelő összetett mondat. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 408–440.
- Farkas Vilmos 1962b. A többtagú (halmozott) mondatrészek. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 315–327.
- Givón, Talmy 1990. Interclausal coherence. In: Givón, Talmy: *Syntax. A Functional-Typological Introduction. Vol. II*. Amsterdam/Philadelphia. 825–891.
- Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: TNYt. II/2.= Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 761–834.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 353–370.
- Lehmann, Christian 1988. Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John–Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia. (Typological Studies in Language 18.) 181–225.
- Lotz, János 1939. *Das Ungarische Sprachsystem*. Stockholm: Ungarisches Institut.
- Matthiessen, Christian–Thompson, Sandra A. 1988. The structure of discourse and 'subordination'. In: Haiman, John–Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia. (Typological Studies in Language 18.) 275–329.
- Mithun, Marianne 1988. The grammaticization of coordination. In: Haiman, John–Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia. (Typological Studies in Language 18.) 331–359.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő szerkezetek. In: TNYt. II/2.= Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 474–505.
- Simonyi Zsigmond 1881. *A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete. I. A mellérendelő kötőszók*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala.

Summary

Two types of word-level co-ordination in Middle Hungarian: contrasted antithesis and divisive conjunction

The author of the paper argues that contrasted antithesis in Hungarian does not exist as word-level coordination, but only in complex sentences. This type of coordination is shown to be a grammaticized form of discourse structure, i.e. the linking of two (or more) events. The clauses contain one pair of parallel syntactic constituents which, in fact, are integrated as parts of each clause through topicalization. These stand in lexical contrast to each other, along with other possible constituents which characterize the linked events. Their position plays a major role in the grammatical marking of contrasted antithesis. However, ellipsis occurs in various parts of the construction. This is due to the fact that lexical units perceived to be 'the same' in the clauses are produced only once over the clause complex.

The word-level divisive conjunction type is shown to have certain features in common with contrasted antithesis constructions containing ellipsis. The nature of their relationship seems to be a historical one: the pairs of divisive linking elements in fact occur in the same positions which have been grammaticized for the marking of contrastive antithesis. However, over the course of grammaticization to divisive conjunctions, the linking elements could be perceived to be lexically 'the same'. (This process is illustrated with Middle Hungarian data.) Thus, their role is not the linking of events but making multiple propositions valid for the whole of the sentence.